

ՕՐՈՒՍՆ ՓՐՔԵՐ

ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄ ԵՐԱՄԵԱՆ

«ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ ՎԱՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ»-Ի

2 հատ. Տպ. Արամ Ստեփանեան, Աղեքսանդրիա, 1929

(Շար. տես «Բարգմաղէպ» 1932, էջ 306)

Օսմանեան խորհրդարանի և Միթհա-տեան Սահմանադրութեան վրայ անդրա-դառնալով կը յիշէ թէ նոյն ատեն հայ երեսփոխանները ինքզինքնին հայրենասէր օսմանցիներ կը ներկայացնէին, և մէկը անոնցմէ՝ Հալէպի երեսփոխան Մանուկ խարաճեան, յանուն իր հայ ընկերներուն և հայութեան կը պահանջէր որ յաղթող Ռուս կառավարութեան՝ Հայաստանի կող-մէն հողային հատուցում չկատարուի, և շատ առաջ երթալով նոյնիսկ կ'ըսէր որ օսմանեան հայրենիքէն հայերը երբեք չեն ուզեր բաժնուիլ:

Ներսէս վարժապետի ձախորդ զիւա-նագիտութիւնը կ'ուրուագրէ. պատրիարքը Մանչէսթրի իր մէկ հայ բարեկամին ուղ-ղած նամակ մ'ունի, ուր պարզուած են իր զիւանագիտական կափերը. ամենէն խո-շորը կը յիշեմ. ան չի վարանիր ըսելու և գրելու թէ.

«Մեր քաղաքականութիւնն է Ռուսիոյ երախտագէտ ըլլալով՝ յուսալ յԱնգլիա և Անգլիոյ շնորհիւ ապահովել մեր բարոյա-կան և նիւթական բարեկեցութիւնը: Այս բարեկեցութիւնն ուրիշ կերպով ձեռք չենք կրնար բերել, այլ միայն ազգային ինք-նօրինութեամբ Հայաստանի մէջ: Այլ որ-պէս զի այս բարձր չխրտչեցնէ զոմանս, ահաւասիկ մեր բանաձեւը, Administration de l'Arménie par les Armé- niens»: Եւ այս լարախաղացի զիւանա-գիտութեամբ, խորէն սրբազանը, Բեթերս-պուրկ Չարին սիրտը կ'ուզէր գրաւել, և խորմեան Հայրիկ՝ Լոնտոն, Ռուսին թշնա-

մի Բրիտանական պետութեան աջակցու-թիւնը կը խնդրէր:

Անգլիոյ նախարարութիւնը աննպաստ էր հայկական հարցին. Թորսթէյը կը պա-տասխանէր խորմեանին.

«Մի՛ վշտացնէք Ռուսաստանը, որ ձեր զրացին է. մի՛ դառնաք այստեղ գործիք ո՛չ պահպանողական կուսակցութեան և ո՛չ ալ մեր ազատականներու ձեռքը: Շատ ոչ ալ մեր ազատականներու ձեռքը: Հա-ղթուար է Անգլիայի համար՝ հսկել Հա-յաստանի վրայ, որ այնչափ հեռու է մեզմէ: Սեւ ծովի հարաւային եզերքը բաւական նաչափ հայ ժողովուրդ չկայ. իսկ Անգլիան միայն ծովեզերեայ բնակիչներուն կարող կը լինի իր պաշտպանութիւնը ցոյց տալ: Ռուսի կը հարցնեմ ձեզ, ձեր ազգն կա-րո՞ղ էր ինքն իր գլխուն իր ինքնավարու-թիւնը պաշտպանել, եթէ Հայաստանին այդ տրուէր: Հայերը բաւականաչափ ուժ ունին իրենք իրենց մէջ, որովհետեւ Անգլիայի օգնութեան վրայ յոյս կարելի չէ դնել»:

Պերլինի դաշնադրութեան ձախորդ օրե-րէն փորձ, Երամեան թէեւ կատարեալ ազատամիտ ըմբոստ մը, և սակայն շատ խոհեմութեամբ կը մտածէր ու կը վարուէր թշնամիին հետ: Ան կ'աշխատէր մեր ազ-գին փրկութեան համար. բայց ո՛չ այնպէս ինչպէս Նազարբէկ մը, Քրիստափոր մը, Փորթուգալեան մը. ան կ'ըսէր.

«Իմ համոզումս էր թէ մեր ազգի փրկու-թեան միջոցը՝ լուրջ դաստիարակութիւնն է և տնտեսական խաղաղ զարգացումը, այլ խօսքով՝ աստիճանական բարեշրջումը կըլը-նայ ըլլալ առաւելապէս՝ քան թէ յար-ձակողական կամ յեղափոխական կամ արկներ. քանի որ մեր երկրին կամ Հայաստանի տաճկական, ռուսական պարսկական բաժանումներու աշխարհա-զրական և ընկերային հանգամանքները բոլորովին տարբեր են կամ աննպաստ քան յունական, պուկարական և այլ մի-ջավայրերու պայմանները: Ես ինքս չմաս-նակցեցայ երբեք ո՛ր և է կուսակցական կազմակերպութեան, նախ՝ ճիշդ այս հա-մոզմամբ, և երկրորդ՝ որ դպրոցս կամ կըթութեան գործը ինձ համար բաւ կը

համարէի իբրեւ միջոց ծառայելու ազգիս, չուզելով ուշադրութիւնս ցրուել կամ բաժ-նել ուժերս»:

Իր այս համոզումը գնահատուած է թէ՛ պահպանողականներէն և թէ՛ յեղափոխա-կան պետերէ:

Նկարագրի տէր մարդն էր Համբարձում Երամեան, ուղիղ իր պարտականութեանց մէջ, ուղիղ իր հաշիւներուն մէջ. խղճա-միտ իր գործառնութեանց մէջ: Իր վարժա-րանին բացման հանդէսին առթիւ, հասա-րակութեան կը ներկայացնէր ռուսական տեղեկագիրէն զատ ելեւմտից մանրա-մասն հաշուեկշիռը: Օր մը այդ հանդէսին նախագահած ըլլալով խորմեան Հայրիկ՝ Երամեանին դիտել կու տայ.

«Պ. Համբարձում, ի՞նչ պէտք են այդ մանրամասն հաշիւներն ու տեղեկութիւն-ները, օրհնեալ լինի ազգը և քու գործերդ ալ զբեզ կ'օրհնեն: Շատ փարս կ'անցնի Հայրիկին ձեռքէն և նա երբեք հաշիւ չի տար, այնու հանդերձ դրամ չպակսիր իր ծակ զրպանէն. ողջ լինի ազգը որ կը հո-գայ անթիւ պէտքեր»:

Երամեանի «Յուշարձան»ը հայկական հարցի և յեղափոխական գործիչներու մա-նրամասն պատմութիւնը կ'ուրուագրէ. ան-կողմնակալութիւնը վստահութիւն կը ներ-շնչէ ընթերցողին: Մենք կը տեսնենք որ մեր վարիչները, մեր առաջնորդները չեն կրցած հեռատեսութիւն ունենալ, չեն կրցած ըմբռնել թուրքին և եւրոպացիին զիւանագիտական խաղերը, որոնց զոհ զացած են:

Այս թերութիւնը մատնանիշ կ'ընէ Երա-մեանի՝ Յրանսացի փոխ-հիւպատոս Բիէր-տը Ֆրանս. ան կ'ըսէ. «Չեմ պատրիարք-ներուն և առաջնորդներուն բողոքներով կամ նպաստաւոր յայտարարութիւններով չէ որ Եւրոպա կը գծէ իր քաղաքականու-թիւնը ձեր խնդրոյն վերաբերմամբ. Եւրոպա-ն հիւպատոսներուն միջոցաւ ամէն իրա-դարձութեանց քաջատեղեակ է, սակայն ուզած ատեն խնդիր կը հանէ և հակա-ռակ պարագային թոյլ կու տայ որ թուր-քերը ուզածին ընեն»:

Շատ պարզ է այս խնդիրը, և սակայն նոյն իսկ Եւրոպայի մէջ կեցող մեր զար-գացեալ դասակարգը չէ կրցած ըմբռնել նոյն փոխ-հիւպատոսին շատ յայտնի ճըշ-մարտութիւնը, և շատ անգամ թուրքին հետ միացած մեր վերջին բնաջնջումի պատճառ կը բռնէ հայ յեղափոխականնե-րու ըմբոստութիւնը:

Պիւանագէտ վարիչներ և առաջնորդներ չենք ունեցած. մենք սխալած ենք տխմար-ներու տեղ դնելով մեր թշնամիները. գա-ւառներու մէջ քիչ անգամ խորմեանի նման առաջնորդներ եղած են: Վասպուրականի հայութիւնը շատ փորձառներ ունեցեր է. Հասան փաշայի քաղաքականութիւնը կրցած էր ըմբռնել միայն Հայրիկ. Պեր-լինէն վերադարձին այլեւս փորձառու, հաւատք չունէր ո՛չ Ռուսին և ո՛չ ալ Եւ-րոպայի մեծ պետութեանց վրայ: Ասով հանդերձ, ան թուրքին համար ռուսասէր կը համարուէր: 1882ի վերջերը, Վանայ մէջ Հասան փաշա խառն ժողովքի ատեն խորմեանին կը հարցնէ.

«Իրա՞ն է որ դուք գրած էք Կովկասի փոխարքային որ բանակ մը զրկէ Վան զրաւելու»:

Սրամիտ է Հայրիկի պատասխանը. ան կ'ըսէ.

«Եթէ ռուսները իմ գրելովս կու գան, կը գրեմ որ չգան»:

Հեղինակը խորմեան Հայրիկի եկեղե-ցական բարեկարգութեանց վրայ, անոր հայեացքները նկատի կ'առնէ. 1885ին հասարակութիւնը կը համարէր թէ ան-կասկած Հայրիկ կաթողիկոս կ'ընտրուէր. Երամեան նոյն համամիտներէն մէկն ըլլա-լով իրեն կ'ըսէ. «Սրբազան Հայրիկ, ան-շուշտ ձեր առաջին գործը պիտի լինի ժա-մանակի ոգւոյն պահանջած զանազան բարեփոխութեանց ներմուծումը հայ եկե-ղեցւոյ մէջ՝ հնարաւոր չափով»:

Հայրիկ կը պատասխանէ. «Ո՛չ, տղաս, ընդհակառակը, դուք ձեր ազատամիտ ճանչցած Հայրիկը՝ կաթողիկոսական աթո-ռին վրայ, թերեւս քան իր նախորդներն աւելի պահպանողական պիտի գտնէք»:

Նման պատասխան մը չէր սպասեր Երա-
մեան, և այս հակասական պատասխանին
պատճառը կ'ուզէ իմանալ. Հայրիկ կը պա-
տասխանէ.

«Լսեցէք — տասնըհինգ երկար դարերու
ընթացքին տակաւ կազմակերպուած և
այսօրուան դիմագիծն ստացած նուիրական
հաստատութեան մը մէջ յանկարծական
փոփոխութիւններ՝ օգուտէ աւելի քայքա-
յում յառաջ պիտի բերեն: Ուստի ես հա-
ւատարմութեամբ և անթերի պիտի պահեմ
ինծի յանձնուելիք սրբազան աւանդը,
մինչեւ որ ժամանակի մեծ հրամայականը
մէջտեղ ելլէ: Չէ՞ որ ոչ միայն կղերք և
ժողովուրդը՝ այլ և նոյն իսկ մտաւորա-
կանները դեռ անպատրաստ են, որով
եկեղեցական բարեկարգութեան ո՛ր և է հարց
կրնայ վրդովել միտքերը: Այսու ամենայ-
նիւ ես պիտի փափաքէի որ ուրիշներ՝
եկեղեցական թէ աշխարհական՝ իմաստուն
և լուսամիտ ուղղութեամբ գետին պատրաս-
տեն անհրաժեշտ փոփոխութեանց համար:
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգու-
թիւնը կրնայ կատարուիլ միայն համա-
զգային ժողովով մը, ինչ որ ներկայ պայ-
մաններու մէջ, անհնարութիւն մը կը
ներկայացնէ, քանի որ ազգը երեք տար-
բեր պետութեանց միջեւ բաժնուած լինե-
լով՝ մեր եկեղեցին իսկ քաղաքական կաշ-
կանդիչ պայմաններու ենթարկուած է:
Թերեւս հետագային քաղաքական բարե-
ղէպ հանգամանքներ ստեղծուին՝ դիւրա-
ցնելու եկեղեցական և աշխարհական խառն
համագումար մը»: Երամեան կ'ըսէ թէ.
«Հայրիկի հետ հոգեւոր կեանքի մշակման
միջոցներու վրայ ես կը խօսէինք երկար:
Այդ է որ միայն և յաջողապէս պիտի
կրնայ լուծել մեր ազգին գոյութեան
առանցքը կազմող հայ եկեղեցւոյ սահմա-
նադրական բարեշրջման կամ վերաքննու-
թեան խնդիրը»:

Հայրիկ, ինչպէս կ'երեւի իր գրութենէն,
այդ եկեղեցական բարեկարգութեանց բո-
լորովին համաձայն է, սակայն ժամանակի
անյարմարութիւնը զինք կը ջլատէ. ան
կը կասկածի որ Ռուս Եկեղեցւոյ սինոդը,

այդ առթիւ «Միութեան հարցը» դարձեալ
մէջտեղ պիտի բերէ, աւելի յամառօրէն
քան Ներսէս Աշտարակեցիին օրով:

Մենք կը տեսնենք որ երկար ատեն
կաթողիկոսները Եկեղեցական բարեկար-
գութեանց մասին մտածեր են և ուզած
են ի գործ դնել զայն: Արդ նոյնպէս այդ
խնդրոյն վրայ կ'անդրադառնան եկեղեցա-
կան պետերը: Միեւնոյն խնդիրները նկատի
առնուած են թէ՛ անցեալին և թէ՛ ներկայիս:
Բարեկարգութեանց նիւթ կազմեր են. Ա. —
Ժամապաշտութեան կրճատումն ու բարե-
փոխութիւնը. Բ. — Ծիսարան — Մաշտոցի
կրճատումն ու բարեփոխութիւնը. Գ. —
Հայոց եկեղեցւոյ մէջ նաեւ աշխարհաբարի
գործածութեան խնդիրը (ընթերցումներու
և աղօթքներու վերաբերմամբ). պէտք է
դիտել որ հոս չ'ուզեր ըսել թէ Աստուածա-
շունչ և Աւետարան աշխարհաբար կարգալ
եկեղեցւոյ մէջ. Դ. — Կուսակրօնութեան
խնդիրը. Ե. — Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
ընդհանուր սահմանադրութեան հարցը.
Ձ. — Հոգեւորականաց նիւթականի ապա-
հովութիւնը. Կ. — Հոգեւորականաց սքեմի
փոփոխութիւնը:

Ինչ ինչ խնդիրներ, ինչպէս կուսակրօ-
նութեան, քահանաներու կրկին ամուսնու-
թեան հարցը դարձեալ նկատի կ'առնուին:

Հայրիկ հայ ժողովուրդին հայրն ըլլա-
լով, ամէն պարագաներու մէջ, նոյնիսկ
եկեղեցական խնդիրներու մէջ նկատի առած
է ժողովուրդը, և ոչ միայն խօսքով, այլ
և գործով ալ ցոյց տուած է որ իր նշա-
նաբանն եղած էր. «Ամէն բան ժողովուրդ-
դին համար, ամէն բան ժողովուրդին մէջ
և ամէն բան ժողովուրդով»:

Հայրիկի ժամանակակից մտաւորական-
ները և վարչականները մեծ գաղափար
ունէին վրան և զայն կը կոչէին «Հայ
Պիսմարք» և ատով էր որ Գրիգոր Օտեանի
առաջարկութեամբ ան կ'ըլլար գլուխ պեր-
լինեան հայ պատգամաւորութեան, ասով
հանդերձ «հայ Պիսմարք»-ը չկրցաւ ողորդել
գերմանացի Պիսմարքը, որ վեհաժողովի
դրան ճակատը գրել տուած էր. «Իրա-
ւունքը սուրին ծայրն է»: Եւ այդ անիրաւ

իրաւունքն է որ այդ օրէն ի վեր իրա-
ւունք կու տայ անգէն ժողովուրդները խոշ-
տանգելու, սրակոտոր ջարդելու: Այդ օրէն
սկսեալ իրաւունքը՝ անիրաւին իրաւունքը
համարուած է:

Երամեանի Կովկաս և Եւրոպա ճանա-
պարհորդութիւնը շահեկան է պատմական
տեսակէտով. իրեն ուղեկից կ'ըլլան ի միջի
այլոց՝ Մարտիրոս Քաջաճէմեան, երգիծող
սրամիտ մարդը, որ իր զրօսեցուցիչ տո-
պրակէն հանած է այս մանրավէպը, իբր
թէ, — Քրիստոս զանազան ազգեր ստեղ-
ծելէ վերջ՝ առաքեալները կը խնդրեն իրմէ
որ մոսկօֆն ալ ստեղծէ. և Քրիստոս կը
հակառակի ըսելով. «Տղաք, մեր գլխուն
փորձանք մը պիտի դառնայ ան»: Բայց
առաքեալներուն թախանձանքին չղիմա-
նալով, գետնէն կ'առնեն իշու թրիք և
անոր մէջէն կը հանէ ռուս մը, որ անմի-
ջապէս իրեն կեանք պարգեւողին օծիքէն
բռնելով անցազիր կը պահանջէ: Այն ատեն
Քրիստոս աշակերտներուն դառնալով կ'ըսէ.
«Չեզ նախապէս չըսի՞ թէ այս իշու թրք-
ըմբը ինչ փորձանք պիտի բերէ մեր զըլ-
խուն»: Ռուսահայերն են հեղինակ այս
զրոյցին, ասով կ'ուզեն ցոյց տալ ռուս
կառավարութեան անցազրեբու մասին գոր-
ծադրուած խստութիւնը:

Համբարձում Երամեան ուղեւորութեան
ատեն Ռաֆֆին հիւր կ'ըլլայ. վիպասանը
կը հարցնէր անոր թէ ինչ կարծիք ունի
«Կայծեր»-ու մասին: Հիւրը կը պատաս-
խանէր. «Վաղաժամ կայծ մը դրիք դուք
մանաւանդ զպրոցական պատանեկութեան
երակներուն մէջ, ինչ որ ուսանողութեան
ուշադրութիւնն այլուր սկսած է ցրուել՝
ի վնաս լուրջ կրթութեան»: Ռաֆֆի այս
դիտողութեան կը պատասխանէ. «Իրա-
ւունք ունիք, դուք կը հաստատէք արդէն
ուրիշ շատերու դիտողութիւնը և ես ձեռ-
նարկած եմ արդէն «Սամուել»-ով սրբադը-
նու սխալս»:

Երամեան թիֆլիզի մէջ լսելով Օրմա-
նեանի քարոզը, իր անվերապահ կարծիքը
կը յայտնէ այսպէս. «Աստուածաբանական
բարձր լեզուով խորախորհուրդ խրթնա-

բանութեանց հեղեղ մը և ժողովուրդեան
անհասկանալի բառերու տարափ մըն էր
որ տեղաց Օրմանեան, կամ եթէ կ'ուզէք՝
այդ քարոզը լեռներէն գահավիժող բուռն
հոսանք մըն էր, որ իր առջեւէն ժայռի
հատորներ գլտորելով ու ապարդիւն դղրդա-
լից աղմուկով կ'անցնի կ'անհետի»:

Երամեան Վիեննա կ'երթար աչքերը
բուժելու, աչքերուն լոյս առնելու համար,
սակայն յուսավէպ երկիր կը վերադառ-
նար և կը շարունակէր իր դաստիարա-
կութիւնը:

Դարձեալ կը սկսէր հայահալած թուրք
կուսակալներու դարաններուն ուշադիր քա-
ղաքականութիւն մը գործադրել: Ահա իր
ղիմացն ունի խալիլ պէյը, որ թէեւ ազա-
տամիտ, սակայն կառավարութենէն խրա-
տուած էր հայերուն հետ խստութեամբ
վարուելու: Ասոր օրով տեղական առաջ-
նորդն էր Թադէոս վարդապետ. խալիլ
պէյ անոր կը հարցնէ. «Մուրախիսս
Լֆէնտի, փողոցներ (բողոքական) ինչ են
ձեր կրօնական ըմբռնումներով»: Վարդա-
պետը կը պատասխանէ իր սովորական
սրամիտ պարզմտութեամբ. «Լֆէնտիմ,
օկրաք սիգուէն տահա քէօրիս»: Խալիլ պէյ
թունաւոր ժպիտ մը ցոյց կու տայ:

Վան եզող կուսակալներուն հետ Երա-
մեան լրջօրէն դիւանագէտ դիրք մը կը
բռնէ, և պէտք է ըսել որ ամէն թուրք
կուսակալ և միշտիւ անկեղծօրէն և յայտ-
նապէս կ'իմացնեն որ հայերը եթէ ան-
շատումի գաղափարէն հեռանան, այն ատեն
կրնան մօտենալ թուրքին, և այն ատեն
միայն կրնան միասին խաղաղ ապրիլ:
Անոնցմէ մէկը կ'ըսէ. «Հակառակ պարա-
գային իսլամ տարրերը, նոյնիսկ Ժեօն
թիւրքերը ձեր դէմ պիտի գտնէք: Չեր և
մեր պահանջները խոհեմութեամբ ու համ-
բերութեամբ դրուելու են մէջտեղ, ապա
թէ ոչ Ապտիւլ Համիտ՝ կոնակը քայքերին
և ձարին պաշտպանութեան տուած՝ արեան
մէջ պիտի խեղդէ ձեր ամէն ըմբոստական
շարժումը և քրիստոնեայ պետութիւններէն
ոչ մին զձեզ պիտի պաշտպանէ»:

Ուրիշ բարեկամներ, ինչպէս վանեցի

Շահալէնտէրգատէ հաճի Մուսթաֆա ծե-
րունի ազդեցիկ թուրք մը թէեւ բարեկամ,
անկեղծ կը գտնուի իմացնելու Երամեանին,
թէ. «Գիտցէք որ եթէ դուք հայերդ խլաւիք
և անջատողական ձգտում մը ցուցնէք,
մենք զձեզ պիտի ջարդենք: Մենք վեց
հարիւր տարիներէ ի վեր արին թափած
ենք այս երկրին համար և երբեք չենք
կրնար հանդուրժել որ մեր այսօրուան
ստրուկները (կեալուրները) վաղը մեր
զխոուն տէր դառնան»:

Առաջնորդներ՝ ինչպէս Պողոս եպիսկո-
պոս գիտնալով քաղաքական կացութեան
տխուր վիճակը, և տեղական թուրքին,
քուրտին և իր հայ ազգին համակրութեան
արժանացած ըլլալով, կը յորդորէր հա-
յերը զգոյշ մնալ յեղափոխական զրգոյշ
ցոյցներէ, քանի որ մանաւանդ կ'ըսէր ան
«Մոսկօֆը՝ ձեր պաշտած եկեղեցի համակիր
աչքով չնայիր զբացի թուրքիոյ մէջ՝
հայկական շարժումի մը»:

Պահպանողական թուրքը կ'ըսէր մեզի
հայերու. «Դուք մեզմէ շատ առաջ անցած
ըլլալով, պէտք է հարիւր տարի ետ մնաք
մինչեւ որ մենք ձեզ հասնինք»: Թալէաթ
այդպէս ըսաւ և ի գործ դրաւ իր ըսածը:

Երբ իզմիրլեան ըմբոստացաւ Համիտին
դէմ, ասի պատրիարքին երեսին գոռաց.
«Հայկական հարց կ'ուզէք. ես ձեզմէ
աւելի աղէկ գիտեմ զայն լուծելու կերպը»:
Երկաթեայ պատրիարքը կը սահմուկէր...
Իզմիրլեանի ըմբոստութիւնը խոհեմութիւն
չէր բարոգեր. մեծ պետութիւնները աչք-
կապուկ կը խաղային՝ երբ Եւթըզի բորե-
նին գաւառի և Պոլսոյ հայութիւնը արիւնի
աւազանին մէջ կը մկրտէր: Եւ ըմբոստա-
ցած հայը շատ ուշ կը հասկնար թէ սխալ
էր իր դիւանագիտութիւնը. մեր անփորձ
հայրենասէրները «կեցցէ Անգլիա, անկցի
թուրքիա» աղաղակելով թրքական ֆէսը
ոտնակոխ կ'ընէին:

Մենք հայերս միշտ խաբուած ենք կար-
ծեցեալ բարեկամ Անգլիայէն, և պէտք է
գիտնալ որ միշտ Անգլիան մեր կործանու-
մին պատճառ եղած է. մոռնալու չենք
Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ այս յայտա-

բարութիւնը զոր կ'ընէր Սալզպերին մեզի
հայերու բարեկամ կլատութոնի. «Յոր-
չափ ի վիճակի չենք զինուորական ոյժ
ի գործ դնելու, մեր այս վիճարանութիւն-
ները կամ ճառերը աւելի պիտի զրգոնեն
ցեղային ատելութիւնները և անխուսափե-
լիօրէն արիւնալի դէպքեր յառաջ պիտի
բերեն թուրքիոյ մէջ»: Մեր նոյն ատե-
նուան դիւանագէտ դէմքերը կարեւորու-
թիւն չտուին Սալզպերին այդ խօսքերուն:

Մեր ճակատագիրը կռուանալով պէս
Եւրոպայի մեծ պետութեան խաղալիք
եղած էր. Համիտ ազատօրէն մեզ կը ջար-
դէր, զի գիտէր որ ատով հաճելի պիտի
ըլլար Ռուս կառավարութեան: Անգլիա
կը յայտարարէր որ իր նաւերը Տօրոնէն
ու Արարատէն վեր անկարող էր բարձրա-
ցնել. Ռուսը կը հրճուէր, սակայն իր փա-
փաքը չէր կատարուած. տակաւին Հա-
յաստանի մէջ հայեր կը գտնուէին. Լօպա-
նօֆ կ'ըսէր. «Մենք Հայաստանը կ'ուզենք
առանց հայի»: Արդարութիւնը կը գործա-
դրուէր. Ֆրանց Ժօզէֆ հայանպաստ առա-
ջարկութիւն մը կ'ընէ, Լօպանօֆ կը մերժէ,
և յանկարծամահ կ'ըլլայ. «Հայոց արիւնի
էր որ խեղդեց Լօպանօֆը», այսպէս կը
գոչէր ֆրանսացի նախարար Լէօն Պոլ-
ժուա: Եւրոպայի կառավարութեանց փոյ-
թը չէր մեր կործանումը. Աւստրիա-Հուն-
գարիոյ արտաքին գործոց նախարար կոմս
Կօլուխովսքի, պատուիրակութեանց ժողո-
վին մէջ զգուշի սառնասրտութեամբ հայ
յայտարարէր. «Եթէ չորս միլիոննոց հայ
ժողովուրդը նոյնիսկ սպառնալու ջնջուելու
վտանգին ենթարկուի, մենք չենք կրնար
զինուոր մ'իսկ զրկել անոր պաշտպանու-
թեան համար»: Իրմէ առաջ արդէն աւելի
լրբօրէն Պիսմարք ըսած էր թէ, «Ամբողջ
հայ ազգը ինձ համար բոմբանացի գի-
նուորի մը ոսկորն իսկ չ'արժէր»: Հանօթօ
Փաշա, շնականօրէն ֆրանսական խորհրդ-
դարանի մէջ կը յայտարարէր. «Հայերը
վեցեակ նահանգներէն ո՛չ մէկին մէջ մե-
ծամասնութիւն մը չեն ներկայացնել ինքն-
օրէն իշխանութեան մը կորիզը կազմելու
համար»:

Մենք կը տեսնենք որ այս թշնամական
յայտարարութիւնները չէին կրնար քա-
ջալերել մեր յոյսերը. և սակայն մեր դի-
ւանագէտները և մեր կուսակցութիւնները
առանց վարանելու կ'արժարժէին յեղա-
փոխական ատրուշանը. մենք մեր ուժին
ու մեր անընդունելի վստահացած յա-
ջողեցանք ձեռք ձգել կիսանկախ Հայաս-
տան մը:

Գ

Համարածու՛մ Երամեան իր «Յուշար-
ձան»ը կը զարդարէ հին ու նոր դէպքե-
րով ու դէմքերով: Մեր պատմական յուշ-
արձանն է Հ. Միքայէլ Զամբանի երեք
ստուար հատոր «Հայոց Պատմութիւն»ը.
մեր դիւցազներգութեան յուշարձանն է Հ.
Արսէն Բագրատունի վարդապետի «Հայկ
դիւցազն»ը. և մեր վերջին ողբերգութեան
պատմական խաչքարն ալ Երամեանի «Յու-
շարձան»ն է, որ կերպով մը առաջնորդ
կ'ըլլայ ապագայ հայ դիւանագէտին, հայ
յեղափոխականին, դաստիարակին և մտա-
ւորական գործիչին:

Այդ գիրքը մեզի կը յիշեցնէ փառքի
և արհաւիրքի օրերուն յուշերն ու փուշերը:
Կը հրճուինք՝ երբ կը յիշենք որ մեր հին
վեհապետները գերութեան ժամանակն իսկ
դիւցազնօրէն կը պահեն իրենց նկարագիրը.
մենք կը յիշենք որ Կիւրոս կը հարցնէ
մեր ձերբակալուած Երուանդ Ա. Թագա-
ւորին թէ. «Ինչո՞ւ համար մեր դաշինքին
դրժելով սկսար բերդեր ու ամրոցներ կանգ-
նել երկրին մէջ»: Կը յիշենք մեր կալա-
նաւոր արքային այս պատասխանը. «Ու-
րովհետեւ ազատութիւնը սիրեցի և ազա-
տութիւնը կ'ուզեմ ժառանգ թողուլ իմ
որդոց»:

Ան մեզի կը յիշեցնէ հայ զշխոյին չքնաղ
նկարագրի այս միջադէպը. Տիգրան կը
հարցնէ իր Զարուհի կնոջ. «Տեսա՞ր դու
Կիւրոսի գեղեցկութիւնն և լսեցի՞ր անոր
խմաստուն խօսքերը». Թագուհին կը պա-
տասխանէ. «Ես ո՛չ ոք տեսայ և ո՛չ ինչ
լսեցի այդ պահուն՝ բայց եթէ զքեզ միայն
որ զիս գերութենէ ազատելու համար՝

կամաւոր գերութեամբ կեանքդ զոհելու
պատրաստ ցոյց տուիր»:

Ան կը յիշեցնէ մեզի ձգ դարուն արաբ
բանաստեղծին մեր ցեղին վրայ այս խօսքը,
թէ «Հայաստանի լեռներն անգամ բար-
բարոսներու դարաւոր արշաւանքներէն
անընդհատ սմբակակոխ՝ դաշտացան կար-
ծես, բայց հողին կանաչութիւնը չանհե-
տացաւ ու կենդանութիւնը չմեռաւ՝ շնորհիւ
հայ ցեղին աննկուն կորովին»:

Այս կորովը ալ աւելի յայտնի եղաւ
մեր վերջին գուլուժի շրջանին, վա՛ն՝ պա-
տերազմի ատեն հինգ անգամ քարուքանդ
եղաւ, և վանեցին հինգ անգամ նորէն
կանգնեց, շէնցուց: Երեւան որ զիւղ մըն
էր՝ երեք ամսուան մէջ գայն մայրաքաղաք
մը դարձուց:

Ան կը յիշեցնէ մեզի մեր Պարոյր Հայ-
կազը՝ որ Աթէնքի հետտորներուն առաջինը
հանդիսացած էր, որ Հոռոմի մէջ արոյրէ
արձանն ունէր «Թագաւորներու Թագուհին
Հոռոմ՝ Թագաւորի Բանին» վերտառու-
թեամբ:

Կարդալով «Յուշարձան»ը, ընթերցողը
լիուրի տեղեկութիւն կ'ունենայ անցեալ
և ժամանակակից հայ պատմութեան մա-
սին: Հեղինակը լաւատես է, կը հաւատայ
որ օրին մէկը համազգային զաղափարնե-
րով կը միանան բոլոր հայ յարանուա-
նական եկեղեցիները: Ան կը յիշեցնէ այս
զրոյցը թէ, «Ներսէս վարժապետեան և
ուրիշներ հակամէտ են եղեր հայ եկեղեցին
անգլիական եպիսկոպոսական եկեղեցւոյն
միացնելու, որպէս զի անկո—սաքսոն ցեղի
դաստիարակութեան ոգին տիրապետող
դառնար մեր մէջ՝ փոխան ֆրանսականին
և ռուսականին»:

Ինչո՞ւ Պերլինի վեհաժողովէն վերջը
հայը յեղափոխութեան դիմեց: Յուսահատը
ամէն միջոցի կը դիմէ. Հայութիւնը յու-
սախար եղած էր. հարկ էր ինքնապաշտ-
պանութեան դիմել. զի ինչպէս Երամեան
կ'ըսէ. «Երբ ամէն դաշինք ու խոստում
մեռեալ տառեր կը մնային, անխուսափե-
լիօրէն հայն ալ յեղափոխութեան պիտի
դիմէր՝ մարդկային տարրական իրաւունք»:

ներուն տիրանալու համար: Հանգամանքներու բերմամբ այդ շարժումը ժամանակի պահանջ մըն էր այլևս»: Ի նկատի առնելու է որ այս տողերը գրողը պահպանողական պաշտելի, հակախուսակցական, լրջամիտ դաստիարակ մըն է:

Սակայն հարկ է գիտնալ որ Երամեան թէեւ քաջ դաստիարակ՝ բայց ոչ սքանչելի դիւանագէտ մըն է: Տեսէք ինչ կը գրէ.

«Իսկ 1917-918ին, երբ ուռնները թրքական ճակատի լեռնակուտակ մթերները մեզ թողնելով կը քաշուէին, մեր վարիչ մարմիններն ու հրամանատարները չգիտցան այդ սքանչելի պատեհութիւնէն օգտուելով՝ միացեալ ճակատ մը կազմել թուրքերուն դէմ, որոնց բանակը բարոյալքուած ու քայքայուած լինելով՝ հայերը պիտի յաջողէին դիւրաւ Հայաստան մը կազմել և կատարուած իրողութեան մը հանդէպ դնել կոտոր կողմերը»: Բայց Երամեան չ'ըսեր թէ մենք անգէն և անգործ ինչպէս կարող էինք կանգուն պահել այդ Հայաստանը:

Մենք միշտ հաւատք ունենալով օտարին բարեկամութեան վրայ, համոզուեալ ենք որ կրնանք մեր երկրին տէրն ըլլալ: Փորթուգալի Արմէնականները մէկ նշանաբան մ'ունէին. «Հայը Հայաստանին ու Հայաստանը Հայուն համար»: Հնչակեանները կը զինէին իրենց ռազմիկները և յեղափոխութեան շեփորը կը հնչեցնէին:

Երամեան կը յիշեցնէ թէ. «Ապտիւլ Համիտ իր անձնական քարտուղար Սիւրէյա փաշային կը թելադրէ հայոց ջարդի հրամանագիր մը՝ ուղղեալ Երզնկայի կայսերական Գ. զօրաբանակի հրամանատար չեքեզ Զէքի փաշային: Սիւրէյա կը հնազանդի, այլ կը փութայ գաղտնապէս իմացնել կայսերական պալատի հայ բժշկապետներէն Տիգրան փաշա Փէշտիմալճեանին որպէսզի նա եւս եւրոպական տէրութեանց հաղորդէ այդ ահաւոր գաղտնիքը: Աւաղ, սակայն, չպիտի յաջողէին փրկել անպաշտպան լքուած հայը ոչ անձնանուիրութիւնը սոյն հայ և թուրք բարձրաստիճան զոյգին և ոչ հերոսութիւնը քանի մը

հնչակեան կտրիճներու, որոնք Բաբերդի ճամբուն վրայ սուրհանդակը զարնելով ջարդի հրամանագիրը յափշտակեցին, ըստ զրոյցի մը: Մեծ մարդասպանը մեր ազգին դէմ արձակած իր սադայէլական մահափճոյն գործադրութիւնը հեռագրով պիտի հրամայէր Զէքիին: Տիգրան փաշա իր այս մեղքը քաւելու համար պալատին մէջ թու նաւորուելով պիտի մեռնէր, իսկ Սիւրէյա՝ իր գազան տիրոջ մէկ ապտակին վրայ շանթահար յանկարծամահ պիտի ըլլար»: Կացութիւնը գաւառին մէջ շատ վատ էր: Դիւանագիտութեան առաջին գէնըն է կեղծիքը. վան կրակի և սուրբի մատնուած էր, և սակայն անգլիական հիւպատոս Ուիլիէմս, առաջնորդին և յայտնի հայ մեծամեծներու խումբին ստորագրել կու տայ երախտագիտական հեռագիր Սուլթան Համիտին, թէ իրենք զոհ են տեղական կառավարութեանէն:

Կացութեան սարսափ էր նաեւ անասանելի Իզմիրեան պատերազմը որ գաւառի առաջնորդներուն կը գրէր. «Ի սէր Աստուծոյ, ո՛ր և է խնդիր տեղւոյդ վրայ խոհականութեամբ կարգադրեցէ՛ք՝ առանց Պատրիարքարան դիմելու»: Վտանգի առեւհօր թշնամին զրգուելու տեղ, ողջագուրելու է. ասով կարելի է յաղթահարել: Ոչ մէկ դիւանագէտ զգացումը չ'ընտրեմ իր մտքին առաջնորդ:

Թուրքը մեզմէ շատ աւելի դիւանագէտ է, ու մեր միամտութեան օգտուած է... Դէպք մը միայն կը բաւէ ստուգելու համար իմ այս ըսածս. Երամեանին կու տամ գրիչս.

«Անգամ մը, Մանուկ Նալպանտեանի պատշգամէն զինուորական բժիշկ Պէքիլ պէյ զիս նշմարելով կ'ըսէ եղբ. «Ապտիւլ թուրքեր, այս մարդը ջարդելու էր»: Իմանալ անմեղներու արիւնը մտնելու՝ Սոյն Պէքիլ իմ մէկ հիւանդութիւնս ճարտարութեամբ դարմանած և խնձոյթի մէջ նոյնիսկ բաժակ առաջարկած էր իմ կենաց... Արտաքուստ շատ ազնիւ Պէքիլ մէջ իսկական թուրքն էր որ կ'արտայայտուէր ուրեմն»:

Երիտասարդ թուրքերէն աւելի անկեղծ էր Համիտ, ջարդերէն առաջ ան Աշքեանին կ'ըսէր. «Հայկական հարց կը յուզէր, ես վստիկորը հայերու արիւնով պիտի ներհարց կը յուզէր, ես ձեզմէ աւելի լաւ գիտեմ զայն լուծելու եղանակը»:

Նշան Գարասէֆէրեան տարագրութեան մէջ օրհասի վայրկեանին Երամեանին կ'ըսէր. «Հայ ազգը դառն օրհաս մը կ'ապրի և պաշտպան պետութիւնները կը պատրաստուին հայկական հարցի յուղարկաւորութիւնը կատարելու»:

Լօզանի սեւ վճիռը կը նախատեսէր. լաւատես բարեկամը՝ Երամեան անոր կը պատասխանէր. «Ո՛չ, իմա Նշան, հայ հարցը չի մեռնիր»: Այդ հաւատքն ունիմ դեռ, զի ունինք զբաւական մը, այն է փոքրիկ հանրապետութիւնը և ազգին ապրելու կամքը:

Ազգ մը որ ապրելու կամք ունի, կը մեռնի ապրելու համար:

Դ

«Յուշարձան»ի երկրորդ հատորին մէջ դարձեալ հին դէպքերու և դէմքերու արձագանգը կը լսենք, ծանօթ և անծանօթ պատմութիւններ. Խանասորի արշաւանքը, անծանօթ ռազմիկներու քաջագործական նկարագիրը: Անդրանիկի մարտաճառը և կազմակերպութեանց պատմութիւնը: Ուշագրաւ է Անդրանիկի մէկ յայտնուածութիւնը, աղբիւրն է Շիրվանզատէ Դաշնակցականներուն ոչ այնքան բարեկամը, «Մինչ մենք — կ'ըսէ Անդրանիկ — Սասնոյ լեռներուն մէջ կղզիացած՝ օրհասական պայքար կը մղէինք, կուսակցութիւնը փոխանակ մեզ դրամ և ոյժեր զրկելու՝ սոսկ հրահանգներ և քաջալերական յերիւրածոյ տուրք միայն կը հասցնէր մեզ, իրեւ թէ տէրութիւնները՝ Սասնոյ երկրորդ հերոսամարտէն ազգուած՝ ընդհուպ հայկական հարցը ձեռք պիտի առնեն, մինչ այժմ կը ստուգեմ որ այդպիսի քայլ մը երբեք չէր առնուած»:

Կը խօսի վանայ մէջ Դաշնակցութեան գործունէութեան վրայ, բնականաբար չի գնահատեր այդ կուսակցութեան այն քաւորները, որոնք վարժարանի աշակերտները կը մղէին կրթական կարգ ու կանոնի դէմ ըմբոստանալու: Աշակերտներու միջեւ Նոր սերնդական շարժում կը ստեղծեն. Երամեան կը գրէ թէ դաշնակցականները կը քարոզեն եղբր ըմբոստութիւն՝ ծնողական հեղինակութեան, դպրոցական կարգապահութեան և կրօնական պարտականութեանց դէմ, կը շօշափեն եղբր նոյնիսկ սեռային բարոյական խնդիրներ, քարոզելով ազատ սէր՝ առանց խտրելու արեան կամ ազգականութեան մերձաւորագոյն կապերը: Տհաս պատանիներէն շատերը հալած իւզի պէս կը կլլէին այս նորօրինակ վարդապետութիւնները և կը ջանային տարածել իրենց ձեռք տրուած պոռթիւրները՝ մինչեւ իսկ դպրոցներու մէջ: Հիմնուեցաւ (1907) Նոր սերնդի անուն խմորատիպ շարաթաթերթ մը եւս՝ իբր օտկան այդ գաղափարներուն, որ սակայն թերթին մէջ քողարկեալ կերպով կը քարոզուէին: Այդ քարոզներուն հետեւանքով աշակերտները ուսուցիչներուն դէմ հալածանք սկսան, առաջին զոհը կ'ըլլար Սանդխտեան ուսուցիչներէն Պետրոս Թաշճեան, որ հրապարակաւ անխայ ծեծի կ'ենթարկուէր... աշակերտներէն: Ու կը համարուի թէ նոր սերնդեան աշակերտներ սպաննած ըլլան ուսուցիչ Գրիգոր Աճէմեանը:

Նոր սերունդի ամենէն ստահակը վազգէն՝ վարագ կ'այցելէ և Մայր տաճարի սեղանը բարձրանալով սուրբ սպասները կատակի նշաւակ կը դարձնէ իր ընկերներուն ներկայութեան, պահապանը շառաչուն ապտակով մը զայն սեղանէն վար կը զլտորէ. դաշնակցութիւնը զայն դէպ ի Մակու կը վտարէ:

Համբարձում Երամեան կուսակցականներու և Երիտասարդ թուրքերու յեղափոխական գործին պատմութիւնը մանրամասնօրէն կը պատմէ, նոր յայտնութիւններ չունի: Իր ժամանակի միջազգային քաղաքագիտական խնդիրներուն վրայ կը

ծանրանայ, պատմիչներուն համար օգտա-
կար են այդ էջերը:

Մենք կը ցաւինք ըսելու որ կարգաւորով
«Յուշարձան»ը՝ մեզի թէեւ սքանչացում
կը պատճառեն յեղափոխական կուսակ-
ցութեան անձնանուէր զոհողութիւնները,
սակայն երբեք չենք կրնար ներողամիտ
ըլլալ անոնց անմիաբանութեան, անոնց
իրարու դէմ լարած թշնամութեան. նա
մանաւանդ երբ կը տեսնենք որ կուսակ-
ցամուտիւնը ազգային շահերէն վեր կը
դասէ կուսակցական ըմբռնումները: Վանի
մէջ անուանի գործիչ զաշնակցական Արա-
մը չէ վարանած ըսելու թէ. «Իմ մէջ
հայ մարդը տարբեր կը խորհի զաշնակ-
ցական Արամէն»: Երամեան կը մեկնէ
այս խօսքը. «Ըսել կ'ուզէր թէ ազգային
և քաղաքական խնդիրներու մէջ ստիպուած
էր իր անձնական համոզումները ծախել
մէկ կողմ դնել՝ երբ կուսակցական տիրու-
թիւնը կամ կարգախօսը այդ կը պահանջէ»:

Վերջին ժամանակակից պատմութեան
ստուերագիրն է Երամեանի այս երկասի-
րութիւնը. մինչեւ 1926 թուականը կը
հասնի ան. յիշուած են այն պատմական
դէմքերն ու դէպքերը՝ զոր հեղինակը հարկ
համարած է իր «Յուշարձան»ին նիւթ ու
զարդ ընելու: Իր ինքնակենսագրութիւնն
է այն, որով իր կեանքին և իր վարժա-
րանին վրայ մանրամասնօրէն կը խօսի
զրական դէմքերու և խնդիրներու վրայ
չ'անդրադառնար, զի միշտ պատմական
սահմանէն դուրս ելլել չէ ուզած:

Մեծ անձնաւորութիւնները պատմու-
թիւնը կը ստեղծեն, ինչպէս Գրիգոր Լու-
սաւորիչ և Ներսէս Պարթեւ, որոնք չպատ-
մեցին, այլ իրենց պատմութիւնը ուրիշները
գրեցին. իսկ Համբարձում Երամեան իր
գործունէութեամբ, իր կրթական հաստա-
տութեամբ ստեղծեց իր պատմութիւնը,
և ինքն իր պատմութեան պատմիչն եղաւ:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

Un très ancien commentaire grec sur le Lévitique, conservé en arménien

(Suite, voir «Pazmaveb» 1932, p. 283)

D'un grand intérêt sont les deux passages suivants dont le second
est précédé par les titres *յեռ սակաւոց post pauca*, parce que comparés
avec l'homélie VIII sur le Lévi. d'Origène ils paraissent évidemment
dérivés de la même source.

Cod. A, 488. Cod. B, 498

ՈՎՐԵՂԵՆԻ

Պարտ է մեզ և փայտին մաքրել եղիմեայ՝
զոր համարիմ մշամակ գոլ առեցելոյն ի վերայ
փրկութեանս՝ մերոյ փայտի, յորում առակեաց
ի բաց մերկացուցեալ մեզ փրկին զպիտութիւնս
և զիշխանութիւնս, որպէս ուսոյց մեզ զաւղոս-
իսկ զմանեալ կարմիր տես թէ թուեցի տիպ
գոլ պատուական արեանն.

Յեռ սակաւոց

Վարկանիմ և զգոպայն՝ ի մշամակ լուացողա-
կանիմ՝ առեալ լինելով՝ յոլովակի, և այժմ՝ ի
վերայ բորոտի յորում աւուր մաքրիցի.

1. Եղեմեան B. - 2. Փրկութեան B. - 3. Զգոպային
B. - 4. Լուացողական B. - 5. Լինել B. - 6. Այն B.

Origenis

(vers. ex Arm.)

Oportet illum et cedrino purificari ligno, quod
salutiferi nostrae salutis ligni signum esse opi-
nor, in quo infamiae nota inussit Salvator po-
testates et principatus, cum eos nobis exueret,
ut nos Paulus docuit¹. Coccum autem contortum
vide figuram praetiosi sanguinis videri.

Post pauca

Opinor et hyssopum in figuram expurgationis
susceptum, cum plerumque adhibeatur et hodie
super leprosum, quo die purificetur.

1. S. Paul. Ep. Col. 2, 15.

Procopii (Migne 87¹, 739)

Additur huic sacro lignum cedrinum, quod signum est salutaris
ligni, quo triumphavit de devictis principatibus et potestatibus Salvator
... Coccinum [propter colorem suum purpureum] typus est pre-
tiosi sanguinis ... Hyssopus adiungitur huic caerimoniae. Habet
enim virtutem purgandi.

Procopii, Cod. Monacensis graec. fol. 267v, Baehrens 409-10.

Δεῖ δὲ καὶ ξύλον καθαρισθῆναι κεδρίνῳ, ὅπερ σύμβολον τοῦ σωτηριώδους ξύλου, ἐν
ᾧ ἐθριάμβευσεν ἀπενδύσας ἡμᾶς ὁ σωτὴρ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας. Τοῦ δὲ τιμίου
αἵματος [διὰ τὸ χρώμα τὸ κόκκινον] σύμβολον.

Origenis, in Lev. Homilia VIII (Baeh. pag. 409, 16)

Indiget tamen, ut et per lignum cedrinum purificetur is qui puri-
ficatur. Impossibile namque est sine ligno crucis peccati lepram posse
purgari, nisi adhibeatur lignum in quo Salvator, sicut Apostolus Pau-
lus dicit, « exuit principatus et potestates, triumphans eos in ligno ». « Coccum tortum » figuram sacri sanguinis continet [qui de
eius latere per lanceae vulnus extortus est]. « Et hyssopum ». [Hoc
genus herbae naturam habere medici ferunt, ut diluat et expurget, si
quae illae pectori hominum sordes ex corruptione noxii humoris inse-
derint. Unde et necessario] in expurgatione peccatorum [huiuscemodi
graminis] figura suscepta est.

Comme commentaire du Chap. XIVe V! 10-11 suit dans la « Ca-
tena Lipsiensis » (pages 1048-49) le passage εἰς τρία καὶ ταῦτα
ἐναντι Κυρίου cité rapporté par Migne. Nous trouvons le même passage
sous le même nom d'Origène dans la chaîne arménienne après le
vers 51 du même chapitre (code A 489-90. code B 501, 4), avec la
différence que dans l'arménien précèdent les mots *արդ սակաւին*
և *պաւլոս* qui trouvent leur confirmation dans la septième homélie sur
le Lévi. (Baehrens pages 415-24 et suiv.) et dans Procope (Migne 739,
code Monacensis 358 fol. 267^v cité par Baehrens, pages 415-24 suiv.).
Toutefois dans l'homélie nous avons dans tout le passage une plus
grande amplification tandis que dans Procope, nous n'avons qu'un très
court résumé. Les mots « Igitur primus agnus qui pro delicto est . . .
. . . dignus existit altaribus. Ovis autem quae post agnos assumitur,
quantum conicere in tam difficilibus locis valemus »
confirment le texte d'un commentaire en étroit rapport avec l'homélie
représenté plus intégralement par l'arménien que par l'actuelle ré-
daction de Procope et par le passage de la Catena Lipsiensis.